

Розділ III

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

УДК 904(477):343.712

Н.М. РУДИКА

До питання про грабіжницьку археологію

Діяльність приватних колекціонерів в останні роки набула значного розвитку. Однак, норми щодо колекціонування і скарбів, на жаль, не знайшли відображення в Законі України «Про охорону археологічної спадщини» від 2004 р. Шкоду археологічним пам'яткам завдають також незаконні археологічні розкопки. Цей вид порушень, який набув зараз в Україні значного поширення, дуже важко зафіксувати, оскільки такі дії практично не залишають після себе слідів. У статті подаються пропозиції вирішення цих проблем.

Ключові слова: рухома пам'ятка археології, колекціонування, незаконні археологічні розкопки.

Неповторність кожної археологічної пам'ятки (кургану, городища, поселення тощо), неможливість його відтворення – важлива особливість археологічної спадщини, яка особливо яскраво проявляється під час археологічних розкопок. Основним, загальним принципом будь-якого наукового дослідження є положення, яке полягає в тому, що результат, отриманий дослідником під час експерименту, може бути повторений іншим дослідником у таких же умовах. В археології – ні. Основний метод дослідження археологічних пам'яток – розкопки – дає лише приблизну аналогію. Результат розкопок передбачити неможливо. Це, власне, й привертає увагу вчених до археологічних пам'яток. Цінність знахідок часто буває не тільки науковою. Відкриваються нові пам'ятки стародавнього мистецтва, що привертає увагу іншої категорії шукачів – «чорних» археологів, іншими словами – грабіжників [1]. Ще одна особливість археологічних пам'яток пов'язана з тим, що археологія нашим суспільством сприймається не як система необхідних знань і уявлень, а як серія сенсацій, відкриттів, які, на жаль, не створюють в уявленні людей системного наукових знань щодо процесу історичного розвитку. Населення України стосовно археологічних знань узагалі безграмотне. Причиною тому – система історичної освіти, націлена на вивчення тільки соціально-

політичної історії, тому археологічні пам'ятки не стали в уявленні суспільства чимось близьким і зрозумілим [2].

Можемо констатувати, що діяльність приватних колекціонерів упродовж останніх років набула значного розвитку. Питання щодо їхньої діяльності в Україні та морального аспекту співробітництва з ними професійних археологів розглядає Я.П. Гершкович у своїй статті «Хранителі нелегальних старожитностей»; слухними є зауваження автора про необхідність розробки Кодексу археологічної етики, який би дав відповіді на питання про обсяг, принципи й умови співробітництва з колекціонерами, нехай навіть із суто моральними зобов'язаннями. Автор доцільно зазначає, що коли археологія тільки зароджувалася (кінець XVIII ст.), колекціонування було фактично єдиним способом одержати знання про минуле, проте, сьогодні ситуація кардинально змінилася (археологічні предмети в наш час стали товаром, адже вони відносно доступні, а їхня вартість, навіть виробів з недорогоцінних металів, велика); у XVIII ст. колекціонування не було бізнесом: антиквари прагнули одержати контекстну інформацію про предмети, що потрапляли до них [3].

У 2006 р. в Інституті археології НАН України був прийнятий Кодекс етики професійного археолога. Є.М. Михайленко у своїй статті «Проблема професійної етики у світовій та українській археології» розглядає основні положення цього кодексу та порівнює їх з нормами професійної поведінки археологів інших країн і загальними нормами ставлення до археологічної спадщини [4]. Як зазначає автор, значну вагу питанням етики в археології приділяють у США (цікаво, що Американський інститут археології не публікує жодної праці, у якій був використаний матеріал невідомого походження) [5].

Перша в нашій країні хвиля розкопок у пошуках цінних знахідок охоплює кінець XIX – початок XX ст. (південні райони Російської імперії). Велика кількість знахідок того часу зі степів Північного Причорномор'я потрапила до рук антикварів і в музеї Росії (скіфське золото, наприклад). З 1990 р. настала нова хвиля, яка охопила, здебільшого, Україну. Незадовільний стан обласних і районних управлінь культури, державних музеїв, що не можуть проводити наукові експедиції та закуповувати експонати, сприяв діяльності грабіжників. Ймовірно, що шлях багатьох раритетів сьогодні закінчується на Заході. Скласти уявлення щодо характеру й об'єму археологічного бізнесу в Україні можна на прикладі виставки колекціонера та підприємця С. Платонова, яка була організована акціонерним товариством «Петроімпекс» і акціонерним банком «Олімпійська Україна» в 1999 р. у приміщенні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. На цій виставці були представлені близько 500 різних предметів із золота й срібла – ціла експозиція для невеликого музею (предмети ювелірного мистецтва епохи бронзи, скіфів, сарматів, торкомовних кочовиків і періоду Київської Русі). Про кількість же цінних знахідок, що знаходяться за межами України чи в закритих приватних колекціях, можемо тільки здогадуватися.

За підрахунками, кожен рік тільки з території Криму контрабандою вивозять рухомих культурних цінностей на суму 2 млн. доларів США. Потім ці речі

продають західним колекціонерам, артефакти потрапляють до музеїв і на аукціони. Згідно з даними Республіканського комітету з охорони і використання пам'яток історії та культури АР Крим і Кримського філіалу Інституту археології НАН України, тільки за останні роки пограбовані 60 могильників, близько 300 курганів, а всього – кілька тисяч поховань. Не зважаючи на численні звернення співробітників експедицій, музеїв і заповідників до прокуратури з проханням порушити кримінальну справу щодо незаконного пошуку культурних цінностей, в більшості випадків у цьому було відмовлено. В тих випадках, коли працівниками пам'яткоохоронних органів разом із співробітниками правоохоронних органів були проведені затримання грабіжників, часто з пошуковим інструментом (металошукачами, насамперед) або вже зі знахідками, до суду було доведено лише кілька справ, інші були зупинені за відсутності складу злочину [6].

Норми щодо колекціонування та скарбів, на жаль, не знайшли відображення в Законі України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. №1626-IV [7]. Дається визначення таких понять, як: археологічна спадщина, об'єкт археологічної спадщини та пам'ятка археології чи археологічна пам'ятка (об'єкт археологічної спадщини національного значення або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України). Відповідно до ст. 10, 12 Закону право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини надається виключно професійним археологам з дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, а також за наявності в археолога відкритого листа – документу, що підтверджує його кваліфікацію і видається Інститутом археології НАН України; всі інші роботи на археологічних об'єктах є незаконними. Відповідно до ст. 10 пошук без наявності відкритого листа археологічних предметів за допомогою метало-детекторів й інших приладів визнаний незаконним. На жаль, цей вид порушень, який набув зараз в Україні значного поширення, дуже важко зафіксувати, оскільки такі дії «чорних археологів» практично не залишають після себе слідів.

Значної шкоди археологічним пам'яткам завдають також незаконні археологічні розкопки. Якщо навіть враховувати, що недосвідчений розкопщик тільки випадково може виявити поховання та знайти у ньому цінні речі, грабіжницькі шурфи руйнують курганний насип, ґрунтову могилу, рештки жител, які є пам'ятками стародавньої культури [8].

Окрім наземних археологічних пам'яток від грабіжників потерпає також підводна культурна спадщина. Ще в середині 90-х років ХХ ст. з розвитком гідроархеології була висловлена думка щодо необхідності розробки та прийняття термінових заходів щодо збереження археологічних пам'яток, які знаходяться під водою. Однак багато питань так і залишилися неврегульованими. На думку багатьох спеціалістів, якщо ситуація не зміниться, через 2–3 роки підводні пам'ятки в українській акваторії зникнуть. З 2000 р. триває широкомасштабне пограбування об'єктів на глибині 40–50 метрів у Чорному морі. Особливо складна ситуація складається в акваторії Севастополя та Керчі [9]. Попри ратифікацію Верховною Радою України «Конвенції про охорону підводної культурної спадщини ЮНЕСКО», ситуація в питанні збереження об'єктів, які затонули у водах України, ускладнюється. Як

ззначає С. Воронов, аналіз досліджень за останні роки дає змогу констатувати: широкомасштабне знищення (розграбування) підводних пам'яток практично в усіх водоймах України триває. Головним напрямом протиправних дій залишається підняття військової техніки та зброї часу обох світових війн ХХ ст. з метою продажу як в Україні, так і за її межами [10].

В Україні також існує налагоджена система «чорного ринку» пам'яток археології, О.Ю. Манаєв слушно визначає причини ситуації, що склалася: 1) скорочення фінансування музеїв, історико-культурних заповідників й інших наукових організацій, що призвело до зменшення об'ємів археологічних досліджень цілого ряду пам'яток; 2) активне формування ринку антикваріату, що підтовхує населення до пошуку та реалізації предметів старовини; 3) нерегульованість питання щодо приватних колекцій предметів археології; 4) відносна доступність пошукового обладнання; 5) недосконалість нормативно-правової бази; 6) проблема зайнятості населення у сільських регіонах, особливо молоді [11].

Важливим для України є світовий досвід щодо охорони пам'яток археології, накопичений у ХХ ст.: як міжнародне законодавство, так і внутрішнє законодавство зарубіжних країн (яке фактично не вивчається і не береться до уваги). В Європі значно зменшився об'єм нелегальних археологічних розкопок; боротьба з незаконним обігом археологічних предметів у розвинених країнах уже давно привернула до себе увагу як суспільства, так і органів влади. У 1970 р. UNESCO прийняла Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню й передачі права власності на культурні цінності, відповідно до якої кожна держава-учасниця повинна встановити правила для хранителів, колекціонерів, антикварів, що відповідають вимогам конвенції. Міжнародною хартією з охорони та використання археологічної спадщини (Лозанна; 1990) задекларовано, що скрізь, де це можливо, потрібно застосовувати неруйнівні методи. Відповідно до Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої) (Валлетта; 1992) археологічні дослідження повинні проводитися в міру можливості неруйнівними методами. Цією ж конвенцією передбачене запобігання тому, щоб об'єкти археологічної спадщини розкривалися або залишалися в розкритому вигляді під час або після завершення розкопок без забезпечення їхнього належного збереження, консервації та раціонального використання. Також задеклароване придбання або охорона державними органами за допомогою інших відповідних засобів територій, які мають стати археологічними заповідниками; збереження та підтримання в належному стані археологічної спадщини переважно *in situ*; облаштування належних сховищ археологічних залишків, які були вилучені з місця їхнього розташування [12].

У багатьох країнах світу боротьба з незаконними археологічними розкопками ведеться постійно, але далеко не завжди успішно, зокрема, через недоліки в законодавстві. Однією з них є невідповідність у законах про власність – як-от, наприклад, у Швейцарії не заборонена купівля крадених предметів. Окрім того, всюди структура постачання археологічних предметів на ринок досить стала. На нижніх її рівнях задіяна широка мережа грабників (у США і Великобританії – це «nighthawks», в Італії – «tombaroli», в Іспанії –

«huaqueros»), а на верхніх – дилерів, скупників і колекціонерів, які є основними замовниками та спонсорами грабіжників. Цікаво, що у Греції довго заохочували й дозволяли приватні зібрання в межах країни, виходячи з того, що це рятує цінності від вивозу за кордон. Згодом спеціальні дослідження щодо аналізу змісту відомих приватних зібрань і виставок показали безповоротну втрату для науки цілих класів виробів різних періодів [13].

Цікавим є досвід Італії щодо боротьби з незаконними археологічними розкопками. Оскільки, майже вся Італія вкрита залишками міст і поселень періоду Римської імперії, то ця країна є своєрідним гігантським археологічним полем. Починаючи з епохи Відродження, коли в Європі з'явився інтерес до античності, «дика археологія» традиційно була досить прибутковим промислом італійських селян. В останній третині ХХ ст. об'єм нелегальної археології й археологічної контрабанди зріс. Відповідно до законів щодо охорони пам'яток Італії, як і в інших країнах, усі археологічні знахідки – це власність держави, і вони не можуть купуватися приватними особами та вивозитися за межі країни. В 1969 р. в Італії був створений спеціальний підрозділ карабінерів для боротьби з нелегальним обігом культурних цінностей (не тільки археологічних знахідок, але й цінностей, які викрадають з музеїв). Це був перший у світі підрозділ такого роду; за 30 років своєї діяльності вдалося знайти 360 тис. археологічних раритетів. Тільки за 1994–1998 роки карабінери повернули в Італію близько 100 тис. археологічних експонатів. У результаті застосованих заходів щодо охорони археологічних пам'яток кількість нелегальних розкопок в Італії вже на 1990-ті роки зменшилася. Аналогічний підрозділ організований і у Франції.

Хоча активізація незаконної археології й призводить до втрати найцінніших пам'яток історико-культурної спадщини, ця проблема залишається недостатньо осмисленою. Цікаво, що українські археологи Г.Ю. Івакін і С.І. Климовський ще в 1999 р. запропонували створити спеціалізовані підрозділи археологічної поліції при місцевих управліннях охорони пам'яток за прикладом Єгипту й Ізраїлю [14].

Що можна запропонувати для покращення ситуації, яка склалася з приводу колекціонування та незаконних археологічних розкопок? Станом на сьогодні, можемо говорити, фактично, про недостатню систему державного обліку пам'яток історії та культури. Приведення норм внутрішнього права української держави у відповідність до норм міжнародних законодавчих актів, ратифікованих Україною, та вивчення досвіду законотворення зарубіжних країн могло би сприяти вирішенню даного питання. Адже Закон України «Про охорону археологічної спадщини» не вирішує питань щодо охорони та збереження пам'яток археології.

Наступна проблема – нецільове використання земельних ділянок; порушення законодавства під час відведення, виділення земельних ділянок, які містять пам'ятки та були відведені раніше. Очевидно, що важливою умовою охорони пам'яток археології є визначення їхньої наукової та матеріальної цінності: це допоможе зберегти пам'ятки від руйнування, визначити суму збитків, якщо пам'ятці буде завдана шкода, та захистити пам'ятки від незаконної приватизації.

Потрібно також посилити правову відповідальність за незаконні розкопки та знищення пам'яток. Аналогічна акція, паралельно з проведенням ряду операцій спецслужбами Румунії, дала можливість у мінімальний строк кардинально вирішити схожу проблему. В Росії в центральних музеях і наукових закладах почали з'являтися оголошення з номерами телефонів уповноважених органів, які закликають надавати будь-яку інформацію щодо незаконних розкопок і продажу раритетів [15].

Джерела та література

1. Зеркало недели [веб-сайт]. – 10.05.2010. – Режим доступу: <http://www.zn.ua>. – Назва з екрану (10.05.2010).
2. *Мартынов А.И.* Археологическое наследие в современном обществе (проблемы сохранения и использования ландшафтов с недвижимыми памятниками археологи // Наследие и современность. Информационный сборник. Вып. № 15. – М., 2005. – С. 47–57.
3. *Гершкович Я.П.* Хранители нелегальных старожитностей // Археология. – К., 2005. – № 3 – С. 91–97.
4. *Михайленко С.М.* Проблема професійної етики у світовій та українській археології // Археологія. – К., 2009. – № 1 – С. 102–108.
5. *Михайленко С.М.* Проблема професійної етики у світовій та українській археології // Археологія. – К., 2009. – № 1 – С. 103–104.
6. Курьер ЮНЕСКО. – 2001, апрель. – С. 24–45.
7. Закон України «Про охорону археологічної спадщини»// Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів./ Автори-упорядники: Левада М.Є., Пархоменко М.Т., Титова О.М. – К.: Видавництво ХІК, 2006. – С. 190–202.
8. *Антошкіна В.К., Мурзін В.Ю.* Роль юристів та правоохоронців у збереженні культурно-історичної спадщини. – Донецьк, 2007. – С.20–21.
9. *Манаев А.Ю.* Грабительские археологические раскопки как одна из проблем охраны культурного наследия // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 14. – С. 6.
10. Історія підводно-археологічних досліджень в Україні. Історія підводно-археологічних досліджень в Україні має п'ять етапів розвитку [Електронний ресурс] // Національна академія наук України. Інститут археології. Департамент підводної спадщини [веб-сайт]. – 10.05.2010. – Режим доступу: <http://dps-ia.kiev.ua/history.php>. – Назва з екрану (10.05.2010).
11. *Манаев А.Ю.* Грабительские археологические раскопки как одна из проблем охраны культурного наследия // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 14. – С. 6.
12. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів / Авт.-упор.: Левада М.Є., Пархоменко М.Т., Титова О.М. – К.: Видавництво ХІК, 2006. – С.38 – 46.
13. *Гершкович Я.П.* Хранители нелегальных старожитностей // Археология. – К., 2005. – № 3 – С. 92–94.
14. Курьер ЮНЕСКО. – 2001, апрель. – С. 24–45.
15. Зеркало недели [веб-сайт]. – 10.05.2010. – Режим доступу: <http://www.zn.ua>. – Назва з екрану (10.05.2010).

Рудька Н.Н. К вопросу о грабительской археологии

Деятельность частных коллекционеров в последние годы активизировалась. А вопросы коллекционирования и кладов, к сожалению, не нашли своего отражения в Законе Украины «Об охране археологического наследия» от 2004 года. Археологическим памятникам очень сильно вредят незаконные археологические раскопки. Этот вид нарушений, который в наши дни очень сильно распространен в Украине, тяжело зафиксировать, поскольку подобные действия практически не оставляют после себя следов. В статье даны предложения решения этих проблем.

Ключевые слова: подвижный памятник археологии, коллекционирование, незаконные археологические раскопки.

Rudyka N.M. About robber's archaeology

Last years saw the private collectors to activate efforts in enlarging their collections. Unfortunately this activity is not regulated by any law, neither by that one issued in 2004 «About the protection of the archaeological heritage». Therewith illegal penetrations into numerous archaeological monuments make this problem ingravescent. Here are proposed some solutions.

Key words: mobile monument of archaeology, collecting, illegal archaeological excavations.

УДК 737.14(474.3)«1634/1654»

Д.О. СТАРОВЕРОВ

**До питання ідентифікації ризьких солідів
королеви Христини**

У статті розглядаються зміни пуансонів, типів легенд аверсу та реверсу на ризьких солідах королеви Христини. Так само аналізуються причини, що спонукали до цього.

Ключові слова: ризькі соліди, пуансон, аверс, реверс, картуш, легенда.

Однією з найпоширеніших монет середини XVII ст. на українських землях були соліди (шеляги) м. Риги часу правління шведської королеви Христини (1632–1654), які присутні в більшості гаманців [1] і скарбів [2] указанного періоду. Значну кількість серед знахідок становлять підробки цих монет. У 1661–1662 роках на монетному дворі у Сучаві (можливо й інших містах, які належали молдавському господарю Євстратію Дабіже (1661–1665)), почався активний випуск імітацій солідів Риги, Лівонії, Польщі та Пруссії [3].

На початку XXI ст. серед музейних і приватних колекцій¹ та археологічних знахідок накопичена значна кількість типів і варіантів ризьких солідів Христини, що дозволяє окреслити порічні зміни в карбуванні. Проблема ідентифікації та відокремлення молдавських імітацій від справжніх ризьких солідів стоїть досить гостро. Адже це може позначитися на датуванні багатьох археологічних комплексів. Відчувається відсутність наукових праць, що давала б досить чіткі критерії як ризьких солідів, так і їхніх імітацій. Частина дослідників просто вказують, що імітації було дуже складно відрізнити від справжніх монет [4]. У більшості робіт основними ознаками вважаються невідповідність дати й імені правителя [5], а також помилки в легендах і зображеннях [6]. Іншою і найбільш важливою ознакою можна вважати монетний метал – якщо ризькі соліди зроблені з низькопробного срібла, то молдавські імітації – з міді [7]. Але після перебування в обігу верхній шар хімічно вибіленого сплаву стирався, і монета може здаватися мідною. Через це досить часто буває складно визначити метал без хімічного або спектрального аналізу, адже ризькі соліди Христини містили de-jure срібло 125 проби (2 лоти) [8], а de-facto – їх середня проба в близько 85 (біля 1 і 1/3 лота) [9]. Тому деякі дослідники відносять справжні ризькі соліди до молдавських імітацій [10].

¹ Автор даного дослідження висловлює подяку В. Сироті й усім іншим за надані матеріали.